

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА І СЕМАНТИКА ТЕКСТУ

УДК 811.161.2'37:821.161.2Фра7Зах

Т. В. Бавус

СЕМАНТИКА МОВНОГО ОБРАЗУ *СОНЦЯ* В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі повісті І. Франка «Захар Беркут»)

У статті проаналізовано особливості семантики мовного образу сонця в художній мові І. Франка. Основну увагу звернуто на особливості відображення небесного світила в національно-мовній картині світу. Виявлено зв'язок лінгворепрезентації природного об'єкта з міфологічними віруваннями українського народу та особливостями етнокультури, внаслідок чого актуалізовано антропоморфізоване розуміння сонця. Окремо акцентовано увагу на семантичних характеристиках сонця в пейзажах аналізованого твору. Розглянуто також атрибутивну характеристику мовного образу сонця в художньому тексті.

Ключові слова: мовний образ, мовна картина світу, семантика, сонце, антропоморфізм, ідіостиль.

Бавус Т. В. Семантика языкового образа солнца в художественном тексте (на материале повести И. Франка «Захар Беркут»). В статье проанализированы особенности семантики языкового образа солнца в художественном языке И. Франка. Основное внимание обращено на особенности отражения небесного светила в национально-языковой картине мира. Обнаружена связь лингворепрезентации природного объекта с мифологическими верованиями народа и особенностями этнокультуры, в результате чего актуализировано антропоморфизованое понимание солнца. Отдельно акцентировано внимание на семантических характеристиках солнца в пейзажах анализируемого произведения. Рассмотрена также атрибутивная характеристика языкового образа солнца в художественном тексте.

Ключевые слова: языковой образ, языковая картина мира, семантика, солнце, антропоморфизм, идиостиль.

Bavus T. V. Semantics of the Language Image of Sun in Artistic Text (on the Material of Ivan Franko's Story «Zakhar Berkut»). The article deals with the semantic features of the language image of sun in Ivan Franko's artistic language. It focuses on the peculiarities of perception of the nature object in national language picture of the world and its mapping in artistic text. The connection between verbal representation of sun and mythological and ethnocultural views is analyzed. The attention is paid to semantic characteristic of sun in the landscape pictures. The attributive specification of the language image of sun is also reviewed.

The topicality of the research is caused by anthropocentric approach to linguistic phenomena and individual author's picture of the world. Moreover the language image of sun as a component of language picture and its functioning in specific artistic text has never been an object of study by modern linguists.

The aim of the article is an analysis of semantic content of the language image of sun on the material of Ivan Franko's story «Zakhar Berkut». It's important to trace changes of the archetypal image including its appearance in mythological consciousness, functioning in Ukrainian national culture and its transformation in author's text.

The main definition of sun ('central orb of solar system, which emit heat and light') is used in the creation of landscape pictures. The temporal and spatial semantics of the sun are caused by human's knowledge about world and nature. The anthropomorphic image of sun represents the ancient beliefs of Ukrainians and mythological motifs of their culture. An especial meaning of the sun as a god ('Dazhbog-sun') is also characterized.

The language image of the sun in Ivan Franko's artistic language connects the traditional archetypal perception with individual author's understanding.

Keywords: language image, language picture of the world, semantics, sun, anthropomorphism, idiosyle

Антропоцентричний підхід до вивчення мови, який набуває популярності останнім часом, відкриває широкі горизонти для спостереження національно-мовної та індивідуально-авторської картин світу. Адже, за словами В. Дроботун, «мова розглядається як вербалізація індивідуального та національного мислення, персоналізованої психічної реакції на навколишній світ, художньо-естетичного моделювання свідомості» [2: 54]. Часто під таким кутом зору лінгвісти досліджують ідіостиль письменників, у художніх творах яких відбито авторську інтерпретацію світу та їх спосіб моделювання дійсності. Окрім того, у цих текстах «відбувається процес співвіднесення через слово нових сприймань і наявних поза свідомістю попередніх запасів думки, тобто здійснюється акт індивідуальної мовотворчості» [4: 68]. Цей процес творення індивідуально-авторської мови, за словами В. Жайворонка, органічно переплітається з мовотворчістю народу.

Вагома роль природи в житті та практичній діяльності людини спричинила появу у свідомості її культу. Одним із центральних природних об'єктів є *сонце*, що завжди привертало до себе увагу дослідників різних галузей науки, серед яких чимало лінгвістів. Узагальнену характеристику вербалізації концепту «сонце» подають В. Дроботун («Відображення концепту SUN в мовно-концептуальному просторі англо-індійців»), О. Слюніна («Архетипний концепт СОНЦЕ: лінгвокультурний аспект»), І. Саєвич («Концепт "сонце" в українському лінгвокультурному просторі»). Образ *сонця* у творчості окремих письменників також досліджувало чимало мовознавців, зокрема Н. Бондар («Лінгвальне вираження концепту "сонце" у художній мові Григора Тютюнника»), О. Слюніна («Особливості вербальної вираження концепту *сонце* в поетичному мовленні Л. Талалая»), О. Манойлова («Семіотика образу сонця у поезії Л. Костенко»), О. Місінкевич («Концепт *сонце* в поетичній мовотворчості неокласиків»), Т. Берест («Семантика художніх слів *сонце* й *місяць* у сучасному поетичному мовленні»). У названих працях звернено увагу на будову концепту «сонце», особливості його вираження мовними засобами та індивідуально-авторське переосмислення досліджуваного явища.

Науковці, однак, ще не досліджували особливості мовного образу *сонця* як фрагменту мовної картини світу та його функціонування в конкретно-художньому тексті, який є продуктом творчої свідомості письменника в його взаємодії із певною етнокультурою та національною ментальністю. Окрім того, актуальність дослідження цього образу у творі зумовлена

потребою вивчення антропоцентричних особливостей мовної картини світу та закономірностей її відтворення в індивідуально-авторській картині, а також інтересом до аналізу космогонічних (астральних) об'єктів у системі мови художнього тексту.

Метою розвідки є аналіз семантичних характеристик мовного образу *сонця* на матеріалі повісті І. Франка «Захар Беркут». Відповідно до цього слід проаналізувати значення лексеми *сонце*, простежити, чи набуває мовний образ нового лексико-семантичного наповнення в художньому тексті. Додатково варто розглянути наявність етнокультурного навантаження образу сонця, що виступає носієм давніх вірувань українського народу. Це дасть змогу зробити висновки про ті зміни, які пройшов архетипний образ від його виникнення в міфосвідомості етносу, функціонування в українській етнокультурі до його входження в художній твір.

Мовний образ як об'єкт лінгвістичного дослідження нерозривно пов'язаний із концептосферою людини, тобто системою її поглядів, її поняттєвими, ціннісними, образними уявленнями, оскільки є не лише феноменом мовної системи, але й елементом сфери мислення та свідомості, тобто явищем синтезованим, ментально-мовною одиницею. За словами М. Кочергана, мовний образ – це насамперед складник мовної картини світу, який визначається як спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу, інтерпретація навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами [6: 430]. Отже, мовний образ розуміємо як явище, утворене мовними одиницями, що несе певну інформацію про об'єкт, включаючи понятійні характеристики, а також індивідуальні асоціації та етнокультурні смисли.

У мовній картині світу, яка відбиває світобачення українців, провідну роль відіграє природа як той її фрагмент, де людина живе, співіснує з до-вкіллям. І центральним її образом є сонце, яке здавна відіграло важливу роль у житті людей, виявляло їхні знання про навколишнє середовище. Для людей сонце було не лише космічним об'єктом, зіркою, що випромінює світло та тепло, але й живою істотою, що відбито, зокрема, у давніх віруваннях та міфології: «Саме міфи стали основою формування символіки сонця, репрезентованої у сучасній культурі узуальними паралелями між сонцем та життям, вищою правдою, істиною, радістю та красою» [7: 59]. У художньому тексті мовний образ переосмислюється автором, у ньому можуть більш виразно проявлятися окремі семантичні риси, що показує сприймання цього природного явища відповідно до творчого задуму письменника.

У повісті Івана Франка «Захар Беркут» сонце найчастіше зображене як об'єкт природи – центральне небесне світило сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло й тепло [8: 458]. Здавна, спостерігаючи за рухом сонця на небі, визначали пору дня, тому цілком закономірно, що цей мовний образ має чітко виражену темпоральну семантику: *Ще сонечко не зараз мало сходити...* [10: 13], *Сонце доходило вже*

полудня і сипало гаряче золотисте проміння на тухольські гори [10: 25], Сонце вже геть схилилося з полудня [10: 26], Сонце піднялось уже високо на небі... [10: 38], Коби борзо сонічко на небо, не так ми з ними переговоримося [10: 120].

Також мовний образ сонця включає і просторову семантику, адже за сонцем визначали не лише часові відтинки доби, а й розташування у просторі, напрям руху, локалізацію дії. Тому ці архаїчні знання людини також не міг не згадати І. Франко, змальовуючи побут тухольської громади: *Ти натякнув мені на страшного ворога, що грозить нам зі сходу сонця... [10: 56], Щоб укарати непокірного, вислав великий Чингісхан свою силу на захід сонця [10: 124].*

Така лінгворепрезентація сонця як природної реалії не обмежується вираженням часових та просторових вимірів, оскільки у художньому творі ця семантика становить ядро багатьох пейзажів. У комплексі це відбиває світобачення українців, які одночасно захоплювались силою та красою сонця й використовували практичні знання про це явище природи.

‘Тепло’ як семантична характеристика аналізованого мовного образу виражається в порівнянні, де підкреслено фізичну властивість сонця впливати на інші об’єкти (у конкретному прикладі сніг, який тане під дією сонячного тепла): *Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже весь її простір... – тепер вони, мов сніг на сонці, стопилися, зрідли, змаліли, декуди пощезали... [10: 9].* Автор розкриває суть такого зіставлення та розширює синонімічний ряд дієслів, які увиразнюють описане ним явище зникнення лісів.

Розкривається у творі також значення сонця як світла, яке випромінюється цим небесним світилом, що додатково увиразнюється і семантикою супровідних дієслів: *Велика калюжа крові блискотіла до сонця... [10: 19], ... заблискотіли до сонця мечі та топори... [10: 92].*

Семи ‘світло’ та ‘тепло’ актуалізуються також у портретних характеристиках персонажів, зовнішні риси яких порівнюють із сонячним сяйвом: *Така була, якою ти описував мені її: в білій одежі, з розпущеним волоссям, але з лицем рум’яним і ясним, мов сонце... [10: 66], ...держачи руку гарного парубка в своїй руці і дивлячись у його хороше, сонцем опалене ... щире лице [10: 23].*

У художньому тексті І. Франко подає атрибутивну характеристику образу сонця, звертаючись до безпосереднього опису світла, а також пов’язаних із ним природних явищ: *Сонце вже клонилося на захід і гарячим пурпуром меркотіло в широких хвилях Опору [10: 35], ...лунаючи під отим усміхнутим ясним сонцем, на тлі ситої зелені смерекових лісів та під лад ненастанного шуму холодних потоків [10: 94], ...у відблиску огнища яснів золотий образ сонця в яскині кривавим блиском... [10: 123], Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах... [10: 105], Ба, пониже села, при тіснині, вже виднілися широкі річки і ставки, червоні, як кров, від червоності сходового сонця [10: 137], ...дожидajući проміння полудневого сонця, щоб у ньому розжсєвритися тисячами іскор [10: 123], Старий Захар...лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця [10: 152].* Письменник використовує не лише кольоро-назви, за допомогою яких зображує сонце ясним, золотим чи червоним, але й атрибутивні та темпоральні семантикою, зображаючи сонце в пік його активності, коли воно найбільш яскраве, сліпуче, променисте.

«Зв'язок з міфопоетичною свідомістю простежується в метафоричних та метонімічних конструкціях, в основі яких знаходяться антропоморфні уявлення про світло: сонце встає, заходить, лягає, простягає руки, сіпле промінням, ллє промінням тощо» [7: 59]. Така художня інтерпретація образу сонця є характерною для поетичних текстів, проте і в прозі маємо відгомін уявлень, де сонце – жива істота: *Бач, сонце на небі закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів!* [10: 53], *Сонце ... сипало гаряче золотисте проміння на тухольські гори* [10: 25], *Сонце ... стояло над вершиною лісу, купаючи своє скісне проміння в спінених хвилях потоку* [10: 32-33], *Сонце сміялося і своїм божеським безчасним усміхом ще дужче ранило роздерту Максимову душу* [10: 98], *А сонце сміялося! Ясним, гарячим промінням воно блискотіло в калюжах крові...* [10: 98]. ...*сонце тільки на найвищій вершукі полудневого стояння могло зазирнути до неї* [10: 121]. У цих контекстах світлою зображено персонафікованим, яке може, як людина, виконувати різні дії: воно слухає, грає зі своїм промінням, сміється. Okремо варто звернути увагу на словосполучення *сонце сміється*, яке виражає семантику радості, але у тканині повісті І. Франка має протилежне значення – насміхання над безсилями у важкій боротьбі тухольцями.

Н. Бондар зауважила, що «для україномовної картини світу характерним є уявлення про сонце як про живу істоту, що знаходить свій вияв у переосмисленій стертої метафорі: *сонце встало / сіло / пішло / зайшло*» [1: 97]: *Сонце сходило, але гілля смерек і сусідні горби заслонювали його вид* [10: 15], *Сонце вже піднялося на небі і меркотіло крізь гілляки, мов скісні золоті нитки та пасма...* [10: 17], *Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах...* [10: 105], ...*нараз щезло сонце за чорною живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітря диким вереском...* [10: 105], *Далі хмари проступилися, і звільна, мов боязко, викотилося сонце на небо* [10: 131]. Поєднання лексеми *сонце* із дієсловами, що мають семантику руху, не тільки відображають розуміння цього об'єкта природи як живого, але й найперше показують стан природи, де все перебуває в безперервному та взаємопов'язаному русі. У художньому творі такі контексти характеризують також ідіостиль автора, який використовує ці традиційні метафори для творення пейзажів.

Інший аспект семантичного аналізу мовного образу *сонця* пов'язаний із давніми віруваннями українців, із міфологічними мотивами в етнокультурі. Люди вбачали в сонці велике божество і з повагою звертались до нього, перед ним клялись, вважаючи свідком та втіленням правди, перед ним освідчувались, йому довіряли свої думки та почуття. Воно володіло могутністю та набагато більшою силою, ніж люди, тому вважали, що сонце може як допомогти, помилувати, так і покарати. І. Саевич, опираючись на такі факти, підкреслює, що «у сьогодишньому секуляризованому світі збереглися архаїчні мотиви обожнювання сонця і страху перед ним, тобто співвіднесення його, недоступної для людського впливу, сили зі світоглядними константами “життя” і “смерть”» [7: 59]. У художньому тексті, де І. Франко зображує життя тухольської громади у всіх його проявах, автор не міг оминати відтворення таких характерних рис у віруваннях людей, що доповнило семантику

сонця новими елементами: *...і скажу тобі ще раз і кленусь перед онтим ясным сонцем, що сей молодець мусить бути моїм! Сонце, будь свідком!* [10: 37], *Він підні руки догори, до сонця* [10: 54], *Сонце прясне!* – сказав він. – *Ти, благодворне, вольне світло, не слухай тих огидних слів, котрі осмілився сей чоловік сказати перед твоїм лицем!... І не карай нас за них!* [10: 54], *...і присягала перед сонцем, що буду його* [10: 66].

В. Жайворонок, говорячи про образ обоженного сонця, пояснює це ревним поклонінням слов'янських племен світилові, яке вважали джерелом життя на землі. Люди вбачали у сонці правду, силу, щось чисте і високе, яке не можна осквернити: *Сонце праведне!* – *кликнув у своїй душевній муці Максим.* – *Невже ж така твоя воля, щоб я гинув у кайданах?* [10: 98]. Т. Космеда та Н. Плотнікова зауважують, що «номінація *Сонце праведне* має книжкове (і навіть церковне) походження і, можливо, первісно взагалі не стосувалася сонця, оскільки католицька церква образно називала сонцем Ісуса Христа» [5: 130].

Як символ Всевидючого божества, Вищої космічної сили, Центру буття, Матері Всесвіту, осяяння, слави, величі, світило-сонце в різний час наділяли різними сакралізованими найменнями: *Око Боже, Дід-Всевід, Сонце Праведне, Сонце Красне (Пресвітле), Дажбог, Божич, Білобог, Ярило, Ладо, Купайло, Світовид* [3: 564]. У Франковому творі персонажі звертались до сонця як до Бога, джерела життя на землі, покровителя чесних людей, молились до нього, просили допомоги перед важливими в житті громади подіями. О. Слюніна зауважує, що «у художній літературі досить часто трапляються персоналізації, у яких сонце постає прямими об'єктом поклоніння..., де на передній план майстри слова висувують прадавню віру в божественну природу сонця [9: 78]: *...і, впавши лицем на землю, помолився заходовому сонцю так, як молилися його діди й прадіди, як молився тайком і його батько...* [10: 37], *...молився духом перед почином ради до великого Дажбога-Сонця* [10: 48], *Сонце, невже ж ти перестало бути добрим богом Тухольщини, а сталося опікуном тих лютих дикунів?* [10: 98], *...засилали свої молитви найвищому творцеві життя, Дажбогові-Сонцю...* [10: 122]. Ці контексти підтверджують, що «найчастіше небесне світило сакралізується за допомогою лексеми *молитися*» [9: 78]. Окремо у творі І. Франка можна виділити звертання до сонця, що набуває форми молитви. Це засвідчує сприйняття його вищої сили та влади над людьми, поклоніння йому як оберегу чесної громади, яка захищає себе від ворога: *Сонце, великий, прясний володарю світу! Вічний опікуне всіх добрих і чистих душею! Зглянься на нас!... В твоїм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом кленемось, що не уступимо до останньої хвили, до посліднього віддиху нашого. Поможі нам у тім страшнім бою! ... Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам побідити!* [10: 131].

Отже, у художньому тексті мовний образ, окрім номінації об'єктів та явищ, виконує й інші функції: він стає невід'ємною деталлю твору, виступає засобом втілення авторського задуму. Це стосується образу сонця, який у повісті І. Франка поєднує архетипну основу та традиційне національне

сприймання з індивідуально-авторським переосмисленням. Семантика аналізованої мовної одиниці, з одного боку, виражає його наукове трактування як зорі, небесного світила, внаслідок чого актуалізуються семи 'тепло', 'світло', а також темпоральні та просторові семантичні характеристики, пов'язані зі знаннями людей про довкілля. З другого боку, мовний образ сонця в художньому творі нерозривно пов'язаний із віруваннями українців, з їх міфологічним світоглядом, антропоморфізацією сонця та його обоженням. Таке семантичне наповнення образу свідчить про заглиблення І. Франка в ментальність рідного народу, його національні традиції та увагу до етнокультури. Тому дослідження особливостей семантики образів *сонця* та інших небесних тіл крізь призму їх символічного та етнокультурного навантаження у творах одного з найвизначніших українських письменників-мислителів є перспективним дослідженням національно-мовної картини світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бондар Н.** Лінгвальне вираження концепту «сонце» в художній мові Григора Тютюнника / Н. Бондар // Рідний край ; альманах Полтав. держ. пед. ун-ту. – Полтава, 2011. – №1 (24). – С. 95–98. 2. **Дроботун В. М.** Відображення концепту SUN у мовно-концептуальному просторі англо-індійців / В.М. Дроботун // Науковий часопис НПУ М.П. Драгоманова. – № 8. – 2012. – С. 54–60. 3. **Жайворонок В. В.** Знаки української етнокультури: Словник-довідник. // В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с. 4. **Жайворонок В. В.** Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. // В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с. 5. **Космеда Т. А.** Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера святик в українському мовному просторі: [монографія] / Т. А. Космеда, Н. В. Плотнікова. – Львів: ПАІС, 2010. – 408 с. 6. **Кочерган М. П.** Короткий термінологічний словник / М. П. Кочерган // Загальне мовознавство. – К.: Академія, 2003. – 464 с. 7. **Саєвич І.** Концепт «сонце» в українському лінгвокультурному просторі / І. Саєвич // Studia methodological – Вип. 31. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – С. 58–61. 8. **Словник української мови**: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовозн. ім. О.О. Потебні; голов. ред. І.К. Білодід. – К.: Наукова думка. – Т. 9. – 1978. – 921 с. 9. **Слюніна О. В.** Архетипний концепт сонце: лінгвокультурний аспект / О. В. Слюніна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія : збірник наукових праць. – Вип. 10. – Т. 1. – Одеса, 2014. – С. 77–82. 10. **Франко І.** Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Художні твори. Томи 1–25 / Іван Франко; Редакційна колегія: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1976–1986. – Том 16: Повісті та оповідання (1882–1887) – 1978. – 511 с.

Бавус Тетяна Володимирівна – аспірант кафедри української мови, Львівський національний університет імені Івана Франка. Україна, 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1.

E-mail: bavustanya@ukr.net

tel: +380679486032

http://orcid.org/0000-0003-1504-6637

Bavus Tetyana Volodymyrivna – Postgraduate Student at the Ukrainian Language Department, Ivan Franko Lviv National University. Ukraine, 79000, Lviv, Universityts'ka Str., 1.